

PAPER DETAILS

TITLE: K. MAÇAVARIANI'NİN GEZİ NOTLARINA GÖRE XIX. YÜZYILIN SONLARINDA RUS
YÖNETİMİNDEKİ ARTVIN

AUTHORS: Xaqan BALAYEV,Bilal DEDEYEV

PAGES: 1-33

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3000356>

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 09.03.2023

Makale Kabul Tarihi: 25.04.2023

K. MAÇAVARIANI'NİN GEZİ NOTLARINA GÖRE XIX. YÜZYILIN SONLARINDA RUS YÖNETİMİNDEKİ ARTVİN

Bilal DEDEYEV*
Xaqan BALAYEV**

Öz

Artvin, 1537'de Osmanlı hâkimiyetine alınarak Livane sancağı adı ile Erzurum beylerbeyliğine, 1579'dan sonra ise Çıldır eyaletine bağlanmıştır. Osmanlı Devleti, 1877-1878 Rus-Türk savaşı sonrasında Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin (13 Temmuz 1878) Antlaşmaları gereğince Artvin'i Rus hâkimiyetine bırakmak zorunda kalmıştır. Rusların 1881-1915 yılları arasında Tiflis'te neşrettikleri Kafkasların coğrafi ve demografik özelliklerini ele alan ve 44 ciltten oluşan *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza (Kafkasya halkları ve bölgeleri (yerleri) hakkında yazılar toplusu)* külliyyatının 1897 yılına ait 22. cildinin II. kısmında Artvin ile ilgili yayımlanmış bir gezi notu bulunmaktadır. Burada Batum Şehir okulunun müfettişi K. Maçavariani'nin, muhtemelen 1894 yılı yazında Artvin'e yaptığı gezinin notları yer almaktadır. Rus müfettiş, notlarında net olarak yıl, ay ve gün belirtmese de sayı itibarıyla Artvin'de bulunduğu günleri, ayrıntıları ile göstermiştir. K. Maçavariani'nin yazısında bu dönem Rus yönetiminde bulunan Artvin, Kutaisi Guberniyası (vilayeti) yönetiminde okurug (idari alt birim/kaza) olarak gösterilmektedir. Toplam 53 sayfeden oluşan bu *seyahat notunda*, Çarlık dönemi Artvin yöresi ile ilgili dikkatleri çeken çok değerli bilgiler geçmektedir. Yazıda, XIX. yüzyılın sonlarında Artvin şehri ve yöresinin toponomisi, nüfusu, Rus işgali sonrası Türklerin Osmanlı'ya zorunlu göçü, Türklerden boşalan yerlere Ermenilerin yerleştirilmesi, şehrin mimarisi, camiler, kiliseler, okullar, yörenin doğal güzellikleri, Artvin halkının etnik yapısı, giysileri, mutfak zenginliği, gelenek ve göreneklere hakkında Gürcü asıllı Rus müfettişin gözüyle epey bilgi verilmektedir. Ayrıca, bu çalışmamıza değer katması açısından Rus Çarı II. Nicolay'ın (1894-1917), Rusya İmparatorluğu bölgelerinde renkli fotoğraf çekimleri için görevlendirdiği fotoğrafçı Prokudin-Gorskiy tarafından 1912 yılında kayda alınmış Artvin'in bir kaç çekimi de ekler kısmına ilave edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Artvin, K. Maçavariani, Gezi Notları, Osmanlı, Çarlık Rusyası.

* Doç. Dr., Bakü Mühendislik Üniversitesi, Umumi Fenler Bölümü, Bakü/AZERBAYCAN, bdedeyev@beu.edu.az, ORCID: 0000-0001-5652-7811.

** Doç. Dr., Bakü Mühendislik Üniversitesi, Umumi Fenler Bölümü, Bakü/AZERBAYCAN, xabalayev@beu.edu.az, ORCID: 0000-0001-6888-2386.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Artvin under Russian Rule in the Late 19th Century According to K. Machavariani's Travel Notes

Abstract

Artvin was taken under Ottoman rule and connected first to the Erzurum governorship under the name of Livane Sanjak in 1537 and then to Eyalet of Childir after 1579. After the Russo-Turkish War of 1877-1878, the Ottoman Empire had to leave Artvin under Russian rule in accordance with the Treaties of San Stefano (3rd March 1878) and Berlin (13th July 1878). Unfortunately, we did not encounter a comprehensive study on Artvin, which was under the rule of Tsarist Russia from 1878 to 1917. On the other hand, there is an article about Artvin published in 1897 in the 22nd volume of "Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza" which consisted of 44 volumes and dealt with the geographical and demographic characteristics of the Caucasus, published in Tbilisi by the Russians in the years of 1881-1915. Here are the notes of K. Machavariani's trip to Artvin, the inspector of Batumi City School, written probably in the summer of 1894. Although the year, month and date are not clearly stated in the notes of the Russian inspector, he described all the days he was in Artvin in detail. In the article of K. Machavariani Artvin is shown as the Okrug of the Kutaisi Gubernia. These "travel notes", consisting of a total of 53 pages, contain very valuable information about the Artvin region of the Tsarist period. In this article, a lot of information is given about the toponymy of the Artvin city and its region and population, the forced migration of the Turks to the Ottoman Empire after the Russian occupation, the resettlement of Armenians in the places emptied of Turks, the architecture of the city, mosques, churches, schools, natural beauties of the region, the ethnic structure of Artvin people, their clothing, cuisine, traditions and customs from the eyes of the Georgian-origin Russian inspector. In addition, in terms of adding value to this study, a few pictures of Artvin taken in the year 1912 by the photographer Prokudin-Gorskiy, commissioned by the Russian tsar Nicholas II (1894-1917) for colour photography in the regions of the Russian Empire.

Keywords: Artvin, K. Maçavariani, Travel Notes, Ottoman, Tsarist Russia.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Giriş

Günümüz sınırları ile Artvin ilinin içerisinde yer aldığı Doğu Karadeniz kıyılarının, ilk kez MÖ. VI. yüzyılda Grekler tarafından Kolkhis olarak adlandırıldığı bilinmektedir (Küçükyıldız, 2019, s. 4-5). Genel olarak bölgenin, VI. Mithridates Eupator (MÖ. 120-63) tarafından Pontus Krallığı'na katıldığını, MÖ. I. yüzyılda yaşayan coğrafyacı Strabon, eserinde belirtmiştir. Artvin ve çevresinde Bizans egemenliği ise, V. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Doğu Karadeniz Dağları arasında Çoruh vadisinin sol yamacında yerleşen Artvin, kuruluşu pek de eskiye dayanmayan bir Orta Çağ şehri olarak bilinmektedir. Burası Halife Hz. Osman (644-656) döneminde, ilk defa 646'da Müslümanlar tarafından fethedilse de daha sonraları Bizans ve Hilafet arasında birkaç defa el değiştirmiştir. Bu arada, Müslüman ordularını gözetlemek için, 939 yılında bugünkü Artvin şehrinin temelini oluşturan Livane Kalesi yapılmıştır. 1068'de Büyük Selçuklu (1038-1157) hâkimiyetine alınan Artvin ve çevresi, uzun yıllar Bizanslılar tarafından desteklenen Gürcüler ile Türklerin mücadele alanına çevrilmiştir. Irak Selçukluları döneminde bir süreliğine Artvin ve civarı, Azerbaycan Atabegleri (1136-1225) yönetiminde uç beyliği olmuş, XIII. yüzyılda Moğol ve İlhanlı (1256-1357) işgaline, XV. yüzyılda ise, Uzun Hasan (1453-1478) tarafından Akkoyunlu hâkimiyetine alınmıştır. Daha sonra bölge tekrar Gürcü istilasına uğrayınca bazı Artvin beylerinin müracaatı üzerine o sırada Trabzon valisi olan Şehzade Selim'in yardımı ile Gürcüler, bölgeden kovulmuştur. Bir ara Osmanlı Devleti himayesinde yarı müstakil olarak varlığını sürdüren Artvin, 1537'de Osmanlı hâkimiyetine alınarak Livane sancağı adı altında Erzurum beylerbeyliğine; 1579'dan sonra ise Çıldır eyaletine bağlanmıştır. Çıldır eyaletinin merkezi durumunda olan Artvin, bu defa 1829 Edirne Antlaşması gereğince ikiye bölünen eyaletten ayrılarak, Trabzon eyaletinin Batum sancağına bağlı Livane kazasına çevrilmiştir (Tunçel, 2007, s. 420). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin (13 Temmuz 1878) Antlaşmaları gereğince, Osmanlı Devleti Artvin'i Rus hâkimiyetine bırakmak zorunda kalmıştır. Özellikle Ayastefanos Antlaşması'nın ardından maliyesi zor durumda olan Osmanlı Devleti, Rusya'nın istediği bir milyar 410 milyon altın Ruble olan savaş tazminatını ödeyemeyince, tazminatın bir kısmına karşılık *Elviye-i Selase* denilen Kars, Ardahan, Batum livaları ile bağlı kaza ve köylerini de Ruslara bırakmıştır. 1878-

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

1918 aralığında Rus yönetiminde kalan Artvin, Kutaisi Guberniyası'na (vilayeti) bağılı Batum Oblastı'nın (sancağı) bünyesinde Okrok (kaza) olarak idari işlevini yapmıştır (Kocabaş, 1989, s. 338-345; Uçarol, 1995, s. 337-353; Badem, 2010, s. 30-31; Akyüz Orat, Oran Arslan ve Tanrıverdi, 2011, s. 93-97; Kocaman, 2014, s. 278; Atalay, 2020, s. 315-317; Yücetürk, 2020, s. 81-82). Rus yazar Şavrov, Rus yönetimine alınan Artvin Okroku'nun, yaklaşık 3000 verst (Rus uzunluk ölçü birimi; 3000 verst² yaklaşık 3200 km²) yüz ölçümüne sahip olduğunu belirtmektedir (1909, s. 9).

Konu ile ilgili esas kaynak Rusların 1881-1915 yılları arasında Tiflis'te neşrettikleri Kafkasların coğrafi ve demografik özelliklerini ele alan ve 44 ciltten oluşan *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza (Kafkasya halkları ve bölgeleri (yerleri) hakkında yazılar toplusu)* adlı külliyyatın¹ 1897 yılı XXII. cildinin II. kısmında Artvin'le ilgili yayımlanmış bir yazıdır (Bk. Resim 1). Burada Batum Şehir okulunun müfettişi Konstantin Maçavariani'nin Artvin'e yaptığı gezisinin notları makale olarak yer almaktadır. *Artvin Şehri* adı ile neşrolunan bu makale, 53 sayfa ve dokuz bölümden oluşmaktadır. Ayrıca, toplunun II. kısmına editörlük yapan A. A. Bogoyavlenskiy'nin dipnot açıklamalı bazı düzeltmelerle verdiği ek bilgiler, konumuz olan makalenin bilimsel değerini de artırmaktadır (Мацавариани, 1897, s. 1-53). Yazar, ayrıca bu yazısını 1909'da makalelerinden oluşan *Oçerki i Razskazı (İz nablyudeniy iz raznih qodov)* adlı kitabında da *Gorod Artvin, Kutaisskoy guberniy* başlığı altında yeniden basmıştır. Ancak bu kitapta, ilk yayınlanmış makalesinde geçen sayfa 16'daki iki dipnotla Artvin'in gravür resmi yer almamış ve bölüm başlıkları yazıyla değil, sadece Roma (Romen) rakamı ile verilmiştir (Мацавариани, 1909, s. 128-172). Her iki kaynak elimizde bulunmaktadır ancak 1909 Batum basımlı eser, birincinin aynısı olup, ek bilgiler içermediği için, bu çalışmada sadece Maçavariani'nin 1897 Tiflis'te basılan makalesinden yararlanılmıştır.

Son dönemlerde bir kaç çalışma dışında, Çarlık Rusyası yönetiminde bulunan Artvin'le ilgili müstakil ve geniş kapsamlı bir

¹ Türkiye'de bu kaynak hakkında ilk defa kısa bilgi, Özgür Türker'in çalışmasında geçmektedir (Özgür Türker, (2014). "Kuzey Kafkasya'daki Rus İşgaline Dair Rusça Kaynaklar Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33 (55), s. 187).

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

çalışmanın yapıldığını göremiyoruz. Son çalışmalardan Candan Badem'in, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918* adlı eseri (Badem, 2018) ile Resul Turan'ın *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)* adlı Doktora Tezi (Turan, 2019) dikkatleri çekmektedir. Her iki çalışma, kendi alanında özgün yere sahiptir. Badem'in eseri Kars vilayeti odaklı olduğu için Artvin'le ilgili verilen kısıtlı bilgiler konumuz açısından çok da yeterli bulunmamaktadır. Turan'ın doktora tezi ise, Rus yönetimindeki Artvin tarihi ile ilgili son dönem içinde en kapsamlı bir çalışma olarak dikkatleri çekmektedir. Ayrıca Turan, konumuz olan Maçavariani'nin gezi notlarının basılmış olan iki varyantını kullanmış olsa da yukarda bahsi geçen 1909 Batum basımlı ikinci eserinden daha fazla istifade etmiştir. Muhtemelen, konu Batum vilayeti olunca Turan, her şeyi ile olmasa da ana hatları ile Artvin'e odaklanmış ve Maçavariani'nin bu gezi notlarından tezi açısından ihtiyaç duyduğu kadar faydalanmış, derinlemesine değil yeterli bulduğu kadar kullanmıştır. Oysaki, K. Maçavariani'nin gezi notlarında, 93 Harbi sonrasında Çarlık Rusyası yönetimine alınan Artvin ve yöresi ile ilgili dikkatleri çeken çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca, konuyu destekleyen Osmanlı arşiv belgeleri ile yerli ve yabancı muhtelif kitap ve makalelerden de faydalanılmıştır.

Bu çalışmada gayemiz, XIX. yüzyılın sonlarında Artvin şehri ve yöresinin yer adları, nüfusu, Rus işgali sonrası Türklerin Osmanlı Devleti'ne zorunlu göçleri, Türklerden boşalmış yerlere Ermenilerin planlı bir şekilde iskân edilmesi, şehrin mimarisi, camiler, kiliseler, okullar, yörenin doğal güzellikleri, Artvin halkının etnik yapısı, onların giysileri, mutfak zenginliği, gelenek ve göreneklerini, Gürcü asıllı Rus müfettişin gözlemleri ışığında ele almaktır.

2. K. Maçavariani Kimdir?

Rus kaynaklarında hakkında çok az bilgi bulunan Konstantin Davidoviç Maçavariani (1857-1926?), Gürcü kökenli maarifçi, etnolog ve yazardır. Babası, misyonerlik yapan David Maçavariani'dir. David, 1851 yılında Suhumi Şehir okulunun şubesi olarak Abhazya'nın Okum köyünde Kilise okulunu açmıştır. K. Maçavariani de babasının sayesinde iyi eğitim alabilmiş, Kafkas halklarının etnografisi ve folkloru üzerine araştırmalar yapmıştır. Ünlü Abhazyalı etnolog, bilim adamı olan D. İ. Gulia (1874-1960) da onun öğrencisidir. K. Maçavariani, onunla birlikte 1892'de ilk

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Abazya Alfabeti adlı eserini yayımlamıştır. Bunun dışında birkaç eserin daha yazarı olduğu bilinmektedir². Onun muhtemelen 1894'te, Artvin'de bulunduğu sıralarda Batum Şehir okulunda çalıştığı anlaşılmaktadır (Bk. Fotoğraf 1).

3. Batum'dan Artvin'e Kadar Yol

K. Maçavariani, belli bir tarih veya gün belirtmeden Batum'dan kendisi ile hiçbir ilgisi olmayan tanımadığı iki yolcuyla birlikte dört atlı arabayla Artvin'e doğru yola çıktığını bildirmektedir. Genel olarak anlaşılan o ki, bu yolculuk yaz mevsiminde yapılmıştır. Yol boyunca Çoruh Nehri ve Çoruh Vadisi'nin doğa güzelliklerini methederek, yeşiller içinde bulunan Türk köylerini, tarlalarda çalışan Türk erkeklerini ve kendisine ilginç gelen başkalarının yanında yüzünü kapatan Türk kadınlarını gördüğünü belirtmektedir. Batum'dan yaklaşık 9 mil (1 mil yaklaşık 1,6 km) uzakta Kapandibi³ denen mekânda istirahat çekildiklerini ve burasının Batum'dan Artvin'e teknelerin çalıştığı liman olduğunu yazmaktadır. Yolun 11. milinde bir dağ köyü olan Ergi'de (veya Erge) Rixner ve Salerno'nun⁴ bakır fabrikasını gördüklerini, buraya ham bakırın Çoruh üzerinden Berta köyünden getirildiğini ve bu civarda camili Türk köylerinin daha fazla olduğu bilgisini vermektedir (Маçавариани,

² http://apsnyteka.org/350-machavariani_k_sem_dnei_v_gorach_abkhazii.html (Erişim: 28.03.2022).

³ Kapandibi Batum'dan Artvin'e giden en işlek yol üzerinde bir mevki olmuştur. Buralar Rus yönetimine girmeden önce, bölgenin zor hava şartları dikkata alınarak ulaşımı kolaylaştırmak için Osmanlı Devletince Batum'dan Kapandibi'ye kadar yeni yolun yapımına karar verilmişti. Hatta 31 Mart 1869 tarihinde bu yolun yapımına Sultan Abdülaziz Han'dan onay da alınmıştı. Ancak 93 Harbi'nin başlaması bu yeni yolun yapımını engellemiş oldu. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Atalay. (2017). "XIX. Yüzyılın Sonlarında Elviye-i Selâse'de Karayolu Yapım Faaliyetleri", KSBD, Sonbahar 2017, Y. 9, C. 9, S. 2, s. 1-24

⁴ 1880'lerde Güney Kafkasya'da petrol sanayisine yatırım yapan az tanınmış Alman-İtalyan ortak şirkettir. Güney Kafkasya'da Bakü'den sonra en fazla yabancı sermayenin yatırıldığı yer, Batum vilayetidir. Bu dönemde Rixnerlerin, Batum limanından petrolün taşınması için konteynerlerin yapımı ihalesini de kazandığı bilinmektedir (Б.Б.Булатов ve А.М.Исмаилова. (2017). "Влияние иностранных инвестиций на экономику Южного Кавказа на рубеже XIX-XX вв.", *Кавказология*, № 4, s. 135).

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

1897, s. 1-2). Resul Turan, doktora tezinde bir Gürcü kaynağından aldığı bilgi ile Ergi'deki Rixner bakır fabrikasının 1895'te hizmete girdiğini yazmaktadır (2019, s. 153). Ancak, o dönemde Kafkaslarda bulunan A. V. Fon-Grebner, 1896'ta yayımladığı eserinde, 1895'in ilkbaharında Rixner ve Salerno'nun, Artvin'in Türklerle sınıra yakın mevkideki fabrikasında işi durdurma zorunda kaldığı bilgisini aldığını belirtmektedir. Buna, Batum'dan Çoruh'a kadar olan dağ yollarının çok bozuk olması, neden olarak gösterilmektedir. Hatta 1893-1894 kışının sert geçmesi ile bu yolların, kullanılmaz hâle geldiğini belirten yazar, ortaklardan Salerno'nun Tiflis'e gelerek Rus yetkililerine yardım etmeleri için başvuruda bulunduğuna şahsen şahit olduğunu ve devlet destek vermediği için şirketin, kendi başına yolları yapacak durumu olmadığından, kapatma kararı alındığını kaydetmektedir (Фон-Гребнер, 1896, 17). Bu durumda Fon-Grebner'in verdiği bilgi esas alınır, Maçavariani buradan geçerken henüz fabrika kapanmamıştır. Eğer kapanmış olsaydı, bundan Maçavariani'nin muhakkak haberi olurdu. Kanımızca, Maçavariani, Rixner ve Salerno'ların bakır fabrikasının kapanmasından önce, yani 1894'ün yazında buradan geçmiş olmalıdır. Ayrıca, editör A. A. Bogoyavlenskiy, dipnot açıklamalarında 1 Ocak 1895 tarihli Kafkasya Eğitim Dairesi Tutanakları'ndan örnekler verirken de Maçavariani'nin bu tarihten bir sene önce Artvin'de bulunduğu anlaşılmaktadır (Мацавариани, 1897, s. 16).

Yolun devamını anlatan yazar, bir tarafta Çoruh Nehri, diğer tarafta ise kaynak sular, akan ırmaklar ve şelalelerin güzelliğinden bahsederken, yolun 15. milindeki üç basamaklı şelaleyi, çok füsunkâr ve de cazibedar bulduğunu yazmaktadır. 16. milde üzerinde demir köprü bulunan *Acaris-shkali Nehri* ile karşılaştıklarını ve buradan biri Artvin'e, diğerinin ise Ahalsih'e giden iki yolun bulunduğunu yazan K. Maçavariani, yol ayracından Ahalsih tarafına 4 mil uzakta Rothschild⁵

⁵ Dünya sanayi devri ve petrol üretimi baronlarından olan Yahudi asıllı Fransız Rothschildler grubu, 1880'li yıllardan başlayarak Rusya'daki stratejik projeler, finans sektörü ve petrol sanayisinde söz sahibi olmaya başlamıştır. Onlar, mali sıkıntısı yüzünden yapımı geciken Bakü-Batum Demiryolu'nun Tiflis'e kadar olan kısmını 1883 yılında tamamladıktan sonra, 1886'ta *Hazar-Karadeniz Petrol Cemiyetini* satın alarak bölgedeki bütün faaliyetlerini bu şirket üzerinden gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca Batum limanına ciddi yatırımlar yapan Rothschildler, burada petrol depolama tesisleri yapmış ve çok sayıda tanker de almışlardır. Bu dönemde Rothschildlerin, Hazar-

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

şirketler grubunun, dağda maden araştırmaları yaptığını da belirtmektedir. Yazar notlarında, bir sonraki köprü olan Maçakhelis-piri'de Artvin'e 100-120 rubleye teknelerle de gidildiğini belirterek, kendilerinin kara yolu ile *İsra* köyüne geldiklerini, yol boyu Çoruh Nehri'nin her iki tarafında Türk köylerinin bulunduğunu, *İsra* köyünden Artvin'e 30 mil olduğunu, yolun bozuk olması nedeniyle arabayla değil, Türk atları kiralayarak devam ettiklerini, yine Çoruh Nehri boyu yolların tehlikeli olabileceği gerekçesiyle yolun yarısını yaya giderek, nihayet akşam saat 10 civarlarında Artvin şehrine vardıklarını kaydetmektedir (Мацавариани, 1897, s. 2-4).

4. Artvin Adı

K. Maçavariani, Artvin şehrinden bahsetmeden önce, onun adının iki farklı ağızdan iki mana taşıdığı bilgisini vermektedir. Bazı yaşlı insanlardan (muhtemelen Ermenilerdir) öğrendiğine göre, Artvin'in kelime anlamı, Ermenice olan iki sözden; *Ard* (yeni) ve *Dvin* (şehir) kelimelerinden oluşmuştur. Uzun yıllar Dvin şehrinde yaşamış olan Ermeniler; Yunan, Fars, Arap ve Türklerin baskınlarından göç ederek, âdeta eski Dvin'den yeni Dvin'e, yani Artvin'e yerleşmişler, diye yazmaktadır. Yazar, devamında bununla ilgili sözlü ve yazılı kaynakların olmadığını açıkça belirtmekle, aslında bu versiyonun, Ermenilerin birer uydurması olduğunu dile getirmektedir.

Diğer söylentiye göre, Çoruh'un sağ taraf kıyılarında *Sveti-bari* köyünde Arutin ve Livane isminde iki Gürcü kardeş yaşamış. Kardeşler keçi otlatırken ilerde Çoruh Nehri'nin yukarısında taç şeklinde bir taş köprü görürler. Köprüye doğru giderken, orada *Korzul* (Kari-zveli Gürcü dilinde kapı, dzveli eski/kadim demektir) adlanan yerde kadim bir kilise bulurlar. Sveti-bari köyünün halkı, burayı çok beğendikleri için, oraya yerleşip, adını da büyük kardeş Arutin'in şerefine Artvin koyarlar. Ancak yazar, Türklerin Artvin'e hâlen Livane dediğini, ismi kardeş Livane'den mi yoksa Livan dağlarından mı aldıklarını bilmediğini kaydetmekte ve

Karadeniz şirketi sadece Rusya'nın iç piyasalarına değil, aynı zamanda İngiltere, Almanya, Osmanlı, Fransa, Belçika, İtalya, Yunanistan, Japonya gibi ülkelere de petrol satışını yapmakta idi. (Turan, 2019, s. 124, 130: 144; Telman Nüsretoğlu. (2021). "Rotşidler ve Bakü Petrolü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. VIII / S. 3, (Eylül), s. 1025-1027).

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

ardından bahsi geçen Korzul⁶ kilisesi hakkında epey bilgi vermektedir⁷. O, bu kiliseyi ziyaretinde oranın yeni papazının Oser Ter Antoniyan olduğunu yazmaktadır. Ermeni papazın ona eski Ermeni dilinde yazıldığını iddia ettiği iki Evangeliya kitabını⁸ gösterdiğini, fakat bu kitapların Ermenice değil, eski Gürcü kilise dilinde yazılmış kadim bir Evangeliya olduğunu kaydetmektedir (Мацавариани, 1897, s. 9-10).

5. K. Maçavariani'nin Notlarında Artvin Şehri

K. Maçavariani, Artvin'i âdeta doğa içinde açık bir amfiteyatroya benzetmektedir. Dağ yamacına sıra ile yapılmış iki, üç ve hatta dört katlı *beyaz evlerin*⁹ etrafı meyve bağları, üzümlükler, kestane ve zeytin ağaçları ile örtülmüştür. Geniş, düz ve temiz bir caddenin bulunmadığı bu şehirde, yollar bakımsız, dar ve dolambaçlıdır. Sadece, üç günlük tatil için Artvin'e gelen Sesareviç (Veliaht) Georgi Aleksandroviç'in¹⁰ Çoruh'tan konaklaması için ayrılmış okula kadar tek bir yolun düzgün yapıldığını hatırlatan yazar, o yolun da artık bozulduğunu kaydetmektedir (Мацавариани, 1897, s. 13; Turan, 2019, s. 265). Buradaki bahçelerde

⁶ Korzul Mahallesi; Artvin Kalesi ile bugünkü şehir giriş yerinin eski adıdır. Bugün bu mahalle Çayağzı Mahallesi diye anılmakta ve mahallenin Çoruh Nehri boyunca Artvin Çoruh Üniversitesi Merkez Yerleşkesi Fakülteleri ile Lojman Binaları yer almaktadır.

⁷ Мацавариани, 1897, s. 8-10. Artvin'in Türk adı olup İskit beylerinden biri olan Artundan bozma olduğu da rivayet edilmektedir. Artvin'in Türk, Ermeni, Gürcü ve Lazca seslendirilen adları için bk. Küçükyıldız, 2019, s. 7.

⁸ Hz.İsa ve havarileri hakkında II. yüzyılda yazılmış Hristiyanlar için kutsal bir kitaptır. Bu kutsal kitapları yazanlar (Evangilistler) Matfey, Mark, Luki, İoan (Yuan) olarak bilinmektedir (Komisyon. (2007). “Евангелие”, *Большая Российская Энциклопедия*, editör: Ю.С.Осипов, С 9, Moskova, s. 504).

⁹ Rus yazar Şavrov da 1908'de bulunduğu Artvin hakkında 1909'ta yayımladığı “*Artvin'e Sefer*” makalesinde aynen *beyaz evler* tabirini kullanmıştır (Шавров, 1909, s. 3).

¹⁰ Çar III. Aleksandr'ın (1881-1994), üçüncü oğludur. Babasının ölümünden sonra ağabeyi II Nikolay'a veliaht olmuştur. Solunum, sağlık sorunları nedeniyle 1890'lı yıllarda tedavisi için önerilen Tiflis'in Türk bölgelerinden biri olan Abastuman'da ikamet etmiş ve 10 Temmuz 1899'da orada vefat etmiştir. Geniş bilgi için bk. Komisyon. (1892. “Георгий Александрович”, *Энциклопедический словарь*, ed.: Брокгауз-Ефрон, С. VIII, Санкт-Петербург, s. 420; *Правительственный вестникъ* (gazeta). (1899). №142, (15 июля), s. 1.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

rengarenk çiçeklerin, özellikle Kafkaslarda hiç bir yerde görmediği ağaç boylu yaseminlerin yetiştiğini, bunların iyi paraya satıldığını ve Türkler arasında *çubuk içmede* (içi delinmiş yasemin çubuğuna tütün koyarak içmek) en çok tercih edildiğini de belirtmektedir (Маҷавариани, 1897, s. 22). K. Maçavariani kendi makalesinde Artvin şehrinin gravür resmini verse de siyah beyaz olan, yıpranmış ve katlanmış bu resimden hiç bir şey fark edilmemektedir. Maalesef 1909'ta yayımladığı ikinci eserinde bu gravüre yer vermemiştir. Ancak, K. Maçavariani'nin tasvir ettiği Artvin'i, Şavrov'un 1909'ta yayımladığı makalesinde siyah beyaz (Bk. Fotoğraf 2) (Шавров, 1909, s. 4) ve de Rus Çarı II. Nicolay'ın (1894-1917), Rusya İmparatorluğu bölgelerinin renkli fotoğraf çekimleri için görevlendirdiği Rus fotoğrafçı Sergey Mihayloviç Prokudin-Gopskiy'nin (1863-1944)¹¹ 1912'te çektiği Artvin'in renkli fotoğraf resminde ise tam olarak görmek mümkündür (Bk. Fotoğraf 3)¹².

K. Maçavariani'ye göre Artvin'de herkes, kendi isteyince evini yapabilmekte, fakat burada bütün evler Türk mimari üslubuna uygun yapılmıştır. Avrupa mimarisinde yapılan sadece tek ev vardır, o da İstanbul'dan buraya Gürcü olan Belediye Başkanı tarafından özel getirtilen

¹¹ Dünyaca ünlü Rus fotoğrafçı olan Prokudin-Gorskiy, 1890'larda Alman kimyacı Mite'nin laboratuvarında renk ayırma tekniğini kapsamlı bir şekilde geliştirerek kullanmayı başarmıştır. Aynı zamanda kimya profesörü D. Mendeleyev'in de öğrencisi olan Prokudin-Gorskiy, Ermeni asıllı kayınpederi Aleksandr Stepanoviç Lavrov'un desteği ile Sovyet Devrimi'ne kadar uzun yıllar Rusya *bakır, demir-döküm* sanayisinin başkanlığı görevinde bulunmuştur. Çar II. Nikolay'ın aile fotoğrafçısı olduğu bilinen Gorskiy, Sovyet döneminde ülkeyi terk edip Fransa'ya yerleşmek zorunda kalmıştır. Burada bulunduğu 1930'larda uzun yıllar yaptığı çalışmalarını birkaç albümde yayımlayabilmiştir. Ayrıca Çar II. Nicolay'ın, 1909-1915 yılları aralığında imparatorluğun renkli fotoğraf çekimleri için görevlendirdiği Prokudin-Gorskiy, 1912 yılında Artvin'de de bulunmuştur. Geniş bilgi için bk. Svetlana Garanina, "Sergei Mikhailovich Prokudin-Gorsky", s. 7-26 https://www.lesjeunesrussisants.fr/histoire/documents/BIOGRAPHIE_PRODOKI NE-GORSKY.pdf, 04.07.2022; Людмила Ивановна Белова, Анна Мерабиевна Нармания, "Эстетика Визуального В Творчестве С.М. Прокудина-Горского", s. 193-197 <https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/30150/viscom2014-193-197.pdf?sequence=-1>, 04.07.2022; Екатерина Наумова. (2019). "Творчество С.М. Прокудина-Горского как отражение образа дореволюционной России", *Альманах "ЭТНОДИАЛОГИ"*, №1 (57), s. 120-135; В.В. Колыванова. (2015). *Цветная империя, Прокудин-Горский*. Москва: «РИПОЛ классик». s. 56.

¹² <http://www.wdl.org/ru/item/5463/#q=artvin+province&qla=en> (03.11.2015).

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

ve Belediye Başkan Yardımcısı yapılan bir Ermeni'ye mahsustur. Tüm evlerin zemin katı depo olarak kullanılmakta, ikinci kat aile için, üçüncü kat ise daha fazla misafirlere ayrılmaktadır. Ayrıca ikinci katta, her odanın içinde küçük bir banyosu vardır. Evlerde hiç ranza yoktur. Misafirler dahil herkes, yere serilen döşeklerde uyumaktadır. Türk evlerine mahsus odalarda, duvar boyu kanepeler döşenmiş ve üzerlerinde de *müterreke* adı verilen minderler kullanılmaktadır. Salon ve odaların tümü halı, kilim ve keçelerle örtülüdür. Artvinli kadınlar, ev işlerinde beceriklidirler. Havlu, yorgan, giysi ve mutfak eşyalarını genelde kendileri yaparlar. Evlerde soba kullanılmaz. Odalarda sobalar, şömine usulü duvarın içine örülmüş şekildedir. Bunlara, Türkler ve Ermeniler tarafından *ocak* denilir. K. Maçavariani, *mutfaktaki ocak o kadar büyük idi ki, içinde öküz bile pişirilebilir*, diye belirtmektedir. Şehrin yukarı kısımlarında az ev bulunsa da orta ve aşağı taraflarda evler çok yakın olup, âdeta bir birine yapışık denecek kadar iç içe yapılmıştır (Bk. Fotoğraf 4). Ayrıca, şehirde güzel fışkiyelerle, bağ ve bostanları sulamak için temiz su kanallarının Türkler (Osmanlı) döneminde yapıldığı da kaydedilmektedir (Маҷавариани, 1897, s. 14-15).

K. Maçavariani, Artvin'in Kamkasur, Kolorto, Haypet ve Kordzul adlı dört mahalleden oluştuğunu yazmaktadır. Bu mahallelerde bir Ortodoks, dört Ermeni Katolik ve bir Ermeni Gregoryen olmak üzere toplam altı kilise ile dört Türk camisinin bulunduğunu belirtmektedir¹³. Camilerden biri, şehre bitişik Mamazimda köyünde diye yazılmıştır (Osmanlılar dönemindeki Mamazimda Mahallesi) (Маҷавариани, 1897, s. 15). 1877 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Artvin Merkez Kazası Çarşı Mahallesi, Usta Mahallesi, Haşariza Mahallesi, Korzul Mahallesi, Mamazimda Mahallesi, Rebat-Hayteb (Gürcü) Mahallesi ve Ermeni Mahallesi olmak üzere 7 mahalleden oluşmakta idi (Atalay, 2020, s. 313-314). Yaklaşık 16 sene sonra geçen bu bilgiye göre, bazı Türk mahallelerinin ortadan kaldırılarak, şehrin yerel yönetimi ile nüfusu Gürcü ve Türklerin göçünden sonra Ermenilerin yerleştirilmesi sonucu yörenin demografik yapısının da tamamen değiştiğini görmekteyiz. Anlaşılan Rusya, Güney Kafkasya'da işgal ettiği diğer bölgelerde yaptığı gibi Artvin ve civarında da Ermeni kimliğini kullanarak âdeta *Türk unsurlarından*

¹³ Bu camilerden biri de *Artomol Camii*'dir (Bk. Fotoğraf 5) <http://www.wdl.org/ru/item/5466/#q=artvin+province&qla=en>, 03.11.2015.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

kurtulma ve Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin izlerini silme politikasını uygulamayı burada da ihmal etmemiştir.

Şehirde toplam sekiz okulun olduğu; bunlardan biri Eğitim Bakanlığı bünyesinde yer alan bir devlet okulu, Ermeni Katolik kilisesine bağılı ikisi erkek ve ikisi kız okulları, yine Ermeni Gregoryen kilisesi yanında birer erkek ve kız okulları ile sadece bir Türk okulunun olduğu kaydedilmektedir. Devlet okulunda 115, diğerklerinde ise 528 öğrenci bulunmuştur. K. Maçavariani'nin notlarında 53757 nüfuslu Artvin kazasının genel olarak köylerinde Hristiyanlara mahsus başka okulun olmadığı, ancak Müslümanların, 106 okulunun olduğu ve buralarda toplam 3908 öğrencinin eğitim aldığı bilgisi verilmektedir (Маҷавариани, 1897, s. 15-16). İşgalden hemen sonra 9 Cemazeyilevvel 1295/11 Mayıs 1878 tarihli Livane'deki mekteplerde çalışan Türk muallimlerin birikmiş aylık ödeneklerinin nasıl verileceğıyle ilgili bir Osmanlı arşiv belgesinde geçen bilgilere bakılırsa, Artvin'deki bu Türk okullarında çalışan öğretmenlerin maaşlarının Osmanlı Devleti tarafından karşılandığı söylenebilir (*BOA, MF. MKT.*, nr. 56-53). Buradan anlaşılan o ki, Rus yönetimindeki Artvin'de şehirdeki Türk ahali göçe zorlansa da köylerde böyle bir durum söz konusu olmamıştır.

Ayrıca, şehirde pazar, eczane, posta ve telgraf şubesi, kaza mahkemesi, kaymakamlık, muhtarlık, polis şubesi ve Rus Askeri Taburunun kışlası da bulunmaktadır. Yine gezi notlarında pazar dışında Artvin sokaklarından birinin çarşı olarak kullanıldığı, buradaki dükkânlarda satılan malların esasen İstanbul (notlarda Konstantinopol olarak geçmektedir) ve Erzurum'dan getirildiğı, dükkânlarda az da olsa Rus mallarının da bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu yıllarda Artvin'de 20 bakırcı, 23 terzi ve kunduracı, eğerci, demirci ve diğerk ustaların çalıştığı yerler ile 44 adet deri, sabun, votka üreten fabrika, 10 su değirmeni, 3 kerpiç, 3 fayans ve 10 kireç (misket limonu) fabrikası da çalışmaktadır (Маҷавариани, 1897, s. 15, 35-37; Turan, 2019, s. 150-151).

Artvin'in güzel ve sefalı doğasından bahseden yazar, buranın yeraltı ve yerüstü servetlerinin çok olduğunu dile getirmektedir. Artvin merkez ve civarında Şikenakhev, Çaçanoğlu, Korzul, Godraskevi, Taladibi, Şiviskaro, Haypet ve Vazriya; Artvin'e bağılı Ardanuç'da ise Skhalokro, Cinal ve Ottingo adlı çok faydalı ve şifalı mineral su membalarının birçok hastalığa iyi geldiğı ve bu yüzden yöre insanlarının uzun ömürlü olup, bazen 120 yaşa kadar hayat sürdürdüklerini bildirmektedir.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Özellikle, Artvin merkezden iki varesteye kadar bir mesafede yerleşen İskebe'nin¹⁴ suyu ve havasından övgüyle bahsederken Valiaht Georgi Aleksandroviç'in üç günlük tatil için Artvin'de bulunduğu zaman birkaç saatliğine burada dinlendiğini kaydetmektedir. Ayrıca, Rusların 1893'te tuttuğu Kafkasya kayıtlarına göre, Artvin ve civarında gümüş, sink, grafit, kuvars, mermer, mangan gibi çok sayıda yeraltı maden cevheri bulunmaktadır. Bu servetlerin işletmesini, Artvin'de devlet görevlisi olan Ermeni asıllı Nazaretov ile Rixner ve Salerno gibi yabancı şirketler yapmaktadır (Мацавариани, 1897, s. 28-32).

5.1. Artvin'in etnik ve yapısı

Bilim adamı, etnolog ve aynı zamanda bir misyoner çocuğu olan K. Maçavariani, gezi notlarında Artvin'in etnik ve yapısı ile ilgili bilgiler vermektedir. Ona göre Batum ve Artvin vilayetlerinde üç halk; Gürcü, Türk ve Ermeniler etkilidir. Tarihen bölgede bunlar arasında en fazla iz bırakan Gürcüler, sonra Türkler ve en sonda bölgeye yerleşen Ermeniler gelmektedir. Yazar, Gürcistan, İmareti, Megrelya (Samegrelo)¹⁵ ve hatta Abazya'da bile konuşulan dil ve yer adlarının çok yakın anlamı olduğunu kaydetmektedir. Gürcü kadınlara nazaran erkeklerinin, Türkçe de konuşabildiklerini ve nedeninin, Osmanlıların bazı Ortodoks Gürcü ve Megrelleri Müslümanlaştırmaları olduğunu vurgulamaktadır. Bunun Gürcü halkına ihanet olduğunu dile getiren yazar, ayrıca İslam'ı kabul eden Gürcü Müslümanları, *Muhammediler* olarak adlandırmaktadır (Мацавариани, 1897, s. 4-6). Burada konu ile ilgili verilen bazı örneklerde, doğal olarak uzun yıllar Osmanlı yönetiminde birlikte yaşamının getirdiği *eklektik yapılanmadan* olsa gerek ki, Gürcülerde Türk kültürünün etkilerini görmek mümkündür.

Yazar, 1893 Rus kayıtlarına göre Artvin kazasında genel olarak 53757, şehirde ise 6834 kişinin yaşadığı bilgisini vermektedir¹⁶. Oysaki,

¹⁴ İskebe Mevkiinin adı bugünde aynıdır ve Artvin'nin bir Mahallesi olup İskebe Mahallesi denmektedir.

¹⁵ Gürcistan'ın batısında bir bölgedir. Ruslar Megrelya veya Mingerelya, Gürcüler Samegrelo, buranın yerli halkı olan Megreller ise Samargalo demekteler.

¹⁶ Şavrov 1908 bilgilerine göre, şehrin 6913 (4800 Katolik ve 1263 Gregoryen Ermeni ve sadece 850 Müslüman) kişilik nüfusa sahip olduğunu yazarken, Ermenilerin çoğunlukta olmasını *ilginç* bulmaktadır. Ayrıca, Artvin kazasının 60000 civarında

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

1878 Osmanlı verilerinde Artvin'in genel nüfusu, 17942 hanedir. Bu da yaklaşık 90.000 yapmaktadır. Belirtilen miktarın yaklaşık yüzde 91'i Müslümanlardan oluşmaktadır (Badem, 2018, s. 199; Yüçetürk, 2020, s. 83). Savaş sonrası 1886 Rus verilerine göre, Artvin kazasının genel ahalisi, 22770 kişiye kadar inmiştir (Badem, 2018, s. 125-126). Bu da bölgeden Türklerin zorunlu göçü sonucu ortaya çıkmıştır.

Yazar, şehir nüfusunun ise 4279'unun Katolik Ermeni, 1058'inin Gregoryen Ermeni ve 1497'sinin Türklerden oluştuğunu belirtmektedir. Makalede genelde *Muhammediler* diye adlandırılan Müslümanlardan, Türkler ve Gürcü Müslümanlar olarak iki şekilde bahsedilmektedir. Burada Ortodoks Hristiyanların hiç olmadığı kaydına bakılırsa, Müslüman Gürcüler dışında Artvin şehrinde başka Gürcü ahalinin yaşamadığı anlaşılmaktadır. Bu durum yazarın kendisine de ilginç gelmiştir (Маҷавариани, 1897, s. 16). Ayrıca, savaştan önce tutulmuş olan 1877 Trabzon Vilayet Salnamesi verilerine göre, Artvin merkezde Rebat-Hayteb Mahallesinde 314 hanelik ve 1240 kişilik Katolik Gürcü ahalisi yaşamıştır. K. Maçavariani'nin gezi notlarında, buradaki Katoliklerin hepsi, Ermeniler diye gösterilmiştir. Okullarla ilgili bölümde belirtildiği gibi köylerin çoğunu, Türk nüfus oluşturmaktadır. Şehirdeki Ermeni nüfusunun çoğu, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra gerçekleşen Türk göçü üzerine, boşalan yerlere civar bölgelerden getirilerek iskân edilmiştir. 1877 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, Artvin merkezde savaş nedeniyle şehrin boşalmasına rağmen 1065 Türk nüfusa karşılık 366 Ermeni'nin yaşadığı kayda alınmıştır (Atalay, 2020, s. 314). Savaştan sonra, Ayastefanos Antlaşması'nın 21. maddesine göre, Rusya'ya bırakılan yerlerin halkına, bulundukları yerde kalmak veya göç etmek hususunda üç sene serbestlik tanınmıştı. Bu süre bir müddet sonra Rusya tarafından 1892'ye kadar uzatılmıştır (Demirel, 2009, s. 319). Maçavariani de Artvin'den Türk göçünün esasen 1886'dan sonra gerçekleştiğini yazmaktadır (Маҷавариани, 1897, s. 39). Ancak bu göçler uzun yıllar, Artvin'in işgalden kurtulduğu yıllara kadar devam etmiştir. Rus işgalinden sonra göçe zorlanan veya Rus baskısı altında yaşamak istemeyen Türklerin, Osmanlı tarafına göçü tercih etmelerine dair Osmanlı arşiv

nüfusunun olduğunu, onların da 50000'inin Müslümanlardan oluştuğunu kaydetmektedir (Шавров, 1909, s. 8-9).

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

belgelerinde epey bilgi bulunmaktadır¹⁷. Daha önceleri savaşlardan sonra yüz binlerce muhacir Osmanlı sınırına dayanınca, muhacir işlerini yürütmek için 1860'ta *Muhacir Komisyonu* kurulmuştu. Bir ara muhacirlerin azalması ile işleri diğerkurumlarla paylaşılan bu komisyon, 1877-1878 Harbi ile başlayan büyük göç sonucu *İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu* adı ile aktif hâle getirilmiştir (Derin Paşaoğlu, 2013, s. 351). Bu komisyonun nezaretinde binlerce Artvin muhacirinin Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerine yerleştirildiğine dair bilgiler, çeşitli belgelerde yer almış¹⁸ ve bazı çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır (Demirel, 2009, s. 321-338; Yapıcı, 2012, s. 185; Derin Paşaoğlu, 2013, s. 358-359).

¹⁷ Rus yönetimine yeni geçmiş olan Acaralar ve Livane köylerinden göç eden yirmi bin kadar nüfusun, Anadolu'da yerleştirilmesi hakkında devair müfettişi Saffet Paşa'nın arizesi (*BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)*, nr. 44-129, 23 Safer 1297/5 Şubat 1880); Batum'un Livani kazasından göç edeceklerin Gönen'deki Doğan Çiftliği ve civarına yerleştirilmelerine dair yazı (*BOA, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM.)*, nr. 57-41, 12 Teşrinisani 1296/24 Kasım 1880); Batum'a bağılı Livane kazası İrse köyünden bazılarının Osmanlı ülkesine hicret etmelerine dair talep yazısı (*BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.)*, nr. 63-25, 30 Nisan 1886); Livane muhacirlerinin Karadoruk denilen mahalle yerleştirerek isminin *Hamidiye* olarak değıştirilmesine dair yazı (*BOA, Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.)*, nr. 1348-82, 2 Raamazan 1303/4 Haziran 1886); Livane kazasından olan 300 hanelik (yaklaşık 1500 kişi) Müslümün ahalinin, Osmanlı memleketine hicretine yardım edilmesi talep olunan yazı (*BOA, DH.MKT.* nr. 1370-9, 5 Muharrem 1304/4 Elim 1886); Livane muhacirlerinin Merzifon'da iskân edildikleri mahalle *Hamidiye* adının verilmesine dair yazı (*BOA, DH.MKT.*, nr. 1503-33, 12 Şaban 1305/24 Nisan 1888); Bir süre önce Rusya'dan çıkarak Bayburt'a gelen ve ellerinde nüfus tezkireleri ile Osmanlı tebeası olmak isteğen Livane muhacirlerine yapılacak muamele hakkında yazı (*BOA, Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)*, nr. 135-90, 20 Nisan 1304/2 Mayıs 1888); Livane muhacirlerinin iskan edildiğı Mecidözü'ne tabi Varay nahiyesine bağılı Şeyhler köyündeki arazilerine edilen baskına dair tahrirat (*BOA, Y.EE.*, nr. 134-36, 15 Şaban 1316/29 Aralık 1898); Livane muhacirlerinin Siverek ve Sürgü nahiyelerinde yurt edindikleri mahallin padişahın ismine izafeten *Reşadiye* diye adlandırılmasına izin verilmesine dair yazılar (*BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, nr. 3823-286695, 13 Zilkâde 1328/16 Kasım 1910; *BOA, Dahiliye İdare (DH.İD.)*, nr. 97-13, 20 Zilkâde 1328/23 Kasım 1910).

¹⁸ Livane'den Atina kazasına hicret edip oradan da Dersaadet'e gelmek isteyenlerin Muhacirin Komisyonuna yazdığı talep bildirisi (*BOA, DH.MKT.* nr. 1426-69, 29 Ramazan 1304/21 Haziran 1887); Livane'nin bazı Müslüman köy ahalisinin, Lazistan taraflarına göç etmeye başladığına dair Batum Başşehbenderliği'nden Muhacirin

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Yazar, savaştan sonra Türklerin göçünden bahsederken Artvin'den Osmanlı'ya göç eden Türklerden boşalan evlerin, mal ve mülklerin Ermeniler tarafından gasp edildiğini açık bir şekilde dile getirmektedir. Göç etmeyi önceden planlayan bazı Türk aileleri ise evlerini, yine Ermenilere çok ucuz fiyata ancak satabilmiştir. Makalenin birkaç yerinde Rus yönetimince, Türklerden boşalan yerlerin hepsinin Ermeniler tarafından doldurulduğu açıkça bildirilmektedir (Маҷавариани, 1897, s. 14, 16, 41-42; Turan, 2019, s. 87, 238, 266-267). Maçavariani'nin verdiği bilgileri, o döneme ait Osmanlı belgeleri de teyit etmektedir. Örneğin, 16 Rabiülahir 1314/24 Eylül 1896 tarihli bir belgede, Batum'a bağlı Ardanuç ve Livane kazaları sakinlerinin çoğunun artık Ermenilerden oluşması hasebiyle, bölgede fesat çıkabileceğinden endişelenildiği için Ardahan'dan, dörder yüz askerli iki taburun müdahaleye hazır olması kaydedilmektedir (*BOA, DH.TMIK.M., nr.16-3*) (Bk. Belge 3). Ayrıca, 23 ve 24 Cemaziyelahir 1322/4 ve 5 Eylül 1904 tarihli Erzurum Valisi'ne gönderilen iki ayrı yazıda, Artvin'de bulunan bazı Ermeni eşkıyasının hududu bozarak Ohor, İşhan ve Kiskim taraflarına hücum edecekleri haberi üzerine gereken hazırlıkların yapılması belirtildiği ve yine 5 Eylül 1904 tarihli Erzurum Valisi Nazım Paşa'nın cevap mektubunda ise, bu sınır tecavüzlere engel olunduğu bildirilmektedir (*BOA, DH.ŞFR. nr. 332-34; DH.TMIK.M.. nr.181-41; Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.} MKT.MHM.), nr. 548-36*). Burada geçen bilgilerden de anlaşılan o ki, eskiden sayıları az olan Ermeniler, Rus yönetiminde planlı bir şekilde bölgeye yerleştirilmiş ve gerekli zamanlarda Osmanlı'ya karşı kullanılmıştır.

Gezi notlarında, göç edenlerin yalnız Türklerden oluşmadığı, onlarla birlikte Osmanlı'ya bağlı olan Müslüman Gürcülerin de bu göçlerde yer aldıkları kaydedilmektedir. Milliyetçe Gürcü olan K. Maçavariani, Gürcülerin bu göçünü doğru kabul etmeyerek, Rus İmparatorluğu'nun bunu engellemesi gerektiğini, kendine özgü bir dille anlatmaktadır. Abaziya'dan Artvin'e kadar olan yerlerden abartılı olsa da yaklaşık 100.000 kadar Müslüman Gürcü'nün Osmanlı topraklarına göçünü engelleyerek onların sınır bölgelerine yerleştirilmesinin daha uygun olacağını savunmaktadır. Burada geçen bilgilerden genel olarak K.

Komisyonu başkanlığına gönderilen mektup (*BOA, DH.MKT. nr. 1485-8, 29 Ce 1305/12 Şubat 1888*).

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Maçavariani'nin, Rusya yönetimini kabullenip Artvin'de kalmış olan Türkler hakkında iyi niyetli olduğu anlaşılmaktadır. O, Türklerin çevik, cesaretli, verdikleri sözü tutan ve çalışkan olduklarını yazarak, Rus himayesinde sadece vergisini ödeyip, kendi dininde rahat yaşadıklarını da yazmaktadır (Мацавариани, 1897, s. 7-8; Turan, 2019, s. 109-110).

5.2. Artvin halkının giysileri, mutfak zenginliği ve bazı gelenekleri

Öncelikle belirtmek gerekir ki, K. Maçavariani, Artvin'de bir Ermeni ailesinin evinde misafir kaldığı, kendisi de iyi bir Hristiyan olduğu için burada görüştüğu, konuştuğu, gittiği yerler hep bu kültürün insanları olmuş, gezi notuna da bu yönde bilgiler yazılmıştır. O, Artvin'de iken Aznauryan soyadlı bir Ermeni ailesinde ikamet etmiş ve ona burada refakat edenler de yine bu aile mensupları olmuştur. Dolayısıyla bu ailede gördüklerini, yediği yemekleri ve onların hayat tarzını; ibadetlerini, bayramlarını, mutfak zenginliğini, giysilerini, nişan ve düğünlerini, Artvin yöresine ait olarak anlatmıştır (Мацавариани, 1897, s. 17-28, 44-50). K. Maçavariani'nin yazdıklarına göre, Artvin Ermenilerinin ibadetleri dışında Türk kültürü etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Türkçedeki anlamıyla kelimeler aynı olarak kullanılır. Ermeni evinde *ocak* ve *tandırın* bulunduğu, ona ikram edilen *kebab*, *dolma*, *kavurma*, *baklava*, *helva*, *pekmez* ve *şerbet* gibi yiyecek ve içeceklerin Türk millî mutfağına ait olduğu, yine Türk giysileri olarak bilinen *peştemal*, *içlik*, (ceket veya hırkanın altına giyilen bir tür kadın gömleği), *arakçın*, *Bağdad* isminde kaşkol, *leçek* (bayanların yaylık veya örpeyin/örtü altına bağladıkları bir nevi başlık), *enter* diye adlandırılan *juba* (hırka) kullandıkları ve Ermeni hanımlarının boyunlarına altın Türk liraları taktıkları kaydedilmektedir (Мацавариани, 1897, s. 16-08, 23-27).

Yazar ayrıca, Artvin'deki Katolik ve Gregoryen Ermeniler arasında ciddi mezhep sorununun yaşandığını, bir araya gelince her an kavga çıkabileceğini, özellikle bayramlarda sataşmaların, şer ve bühtan dolu laf atmaların, ancak papazların müdahalesiyle durdurulabildiğini de bildirmektedir (Мацавариани, 1897, s. 20-21).

K. Maçavariani, Ermeni hanımlarının hem evde hem de tarlada çok çalıştığını, erkeklerin ise bütün gününü kahvehanelerde geçirdiklerini yazmaktadır. Ayrıca, Artvin Ermenilerinde kendisinin de hoş karşılamadığı erken evliliğin olduğunu ve genelde 7-8 yaşlarında

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

nişanlanan Ermeni kızlarının, 12-13 yaşlarına gelince kendilerinden 10-15 yaş büyük erkeklerle evlendirildiğini vurgulamaktadır. Bu yaşlarda nişanlanmayan kızların ise, evde kalmış sayıldığını kaydetmektedir (Мацавариани, 1897, s. 25).

6. Artvin'den Batum'a Geri Dönüş

K. Maçavariani, maalesef Artvin'den Batum'a dönüşünün de tarihini belirtmemektedir. Sadece gelişi esnasında dayanılması zor sıcakların olduğunu ve dönüşünü ise, *ayın yiğirmisi idi* diye yazmaktadır. Artvin'den Batum'a kara yolu ile 90 verst (yaklaşık 96 km) mesafenin çok zor şartlarla yaklaşık 24 saatte gidildiğini bildirerek, tehlikeli bile olsa, tekne ile 4-5 saatlik deniz yolunu tercih ettiğini bildirmektedir. Tekne kaptanı, işini çok iyi bilen, cesaretli Süleyman Ağa isminde bir Türk'tür. Çoruh Nehri'nin dağ kenarından korkunç ve tehlikeli aktığını belirten yazar, burada yolculuğın Volga Nehri'ne göre daha zor şartlarda yapıldığını da kaydetmektedir. En sonunda yol boyunca üç defa istirahat etmek ve yolcu almak için durduklarını, Kapandid köprüsü yanındaki rıhtımda gümrük kontrolünden sonra Çoruh'un Karadeniz'e kavuştuğu yerden denize açıldıklarını ve kaptan Süleyman Ağa'nın insana cesaret veren sohbetlerini dinleyerek Batum'a vardıklarından bahsederek gezi notunu bitirmektedir (Мацавариани, 1897, s. 50-53).

Sonuç

Gürcü kökenli maarifçi, etnolog ve yazar Konstantin Davidoviç Maçavariani'nin gezi notları olarak eski Rusçada kaleme aldığı *Artvin Şehri* ismindeki makalesi, Rusların 1897 yılında Tiflis'te neşrettikleri Kafkasların coğrafı ve demografik özelliklerini ele alan *Kafkasya halkları ve bölgeleri hakkında yazılar toplusu* 'unda yayımlanmıştır. Maçavariani, Artvin gezisi ile ilgili hiçbir tarih vermeden, sadece gelişi ve dönüşü esnasında dayanılması zor sıcakların olduğunu ve dönüşünü *ayın yiğirmisinde* yaptığını belirtmektedir. Yazarın, Artvin'in nüfusu ile bazı istatistik bilgileri 1893 tarihli Rus verilerine dayanarak bildirdiğini ve aynı zamanda Batum ile Artvin arasında 1895'in ilkbaharında kapanan Rixner ve Salerno'nun bakır fabrikasını işlek durumda iken gördüğünü belirttiğine bakılırsa, onun bu seferini makalenin basıldığı 1897'den üç sene önce, yani 1894 yılının yaz mevsiminde gerçekleştirdiği söylenebilir.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Toplam 53 sayfadan oluşan gezi notunda, Çarlık dönemi Artvin ve yöresi hakkında dikkatleri çeken çok değerli bilgiler verilmektedir. XIX. yüzyılın sonlarında Artvin şehri ve yöresinin toponomisi, nüfusu, Rus işgali sonrası Türklerin Osmanlı'ya zorunlu göçü, Türklerden boşalmış yerlere Ermenilerin iskân edilmesi, şehrin mimarisi, camiler, kiliseler, okulları, yörenin doğal güzellikleri, Artvin halkının etnik ve yapısı, onların giysileri, mutfak zenginliği, gelenek ve göreneklerini bu dönem Batum şehir okulunun Müfettişi görevinde bulunan K. Maçavariani'nin gözlemlerinden öğrenmek mümkündür. Ancak, K. Maçavariani, Artvin'de bir Ermeni ailesinin evinde misafir kaldığı için burada görüştüğü, konuştuğu, uğradığı mekânlar hep bu kültürün insanları ile olmuş ve doğal olarak gezi notuna da o yönde bilgiler aktarılmıştır. O, Ermeni ailede gördüklerini, yediği yemekleri ve dolayısıyla onların hayat tarzını; ibadetlerini, bayramlarını, mutfak zenginliğini, giysilerini, nişan ve düğünlerini; genelleyip Artvin yöresine ait olarak anlatmıştır. Fakat verdiği bilgilerde hem Gürcülerin hem de Ermenilerin ciddi bir şekilde Türk kültürünün etkisinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Çalışmamızda belirtilen bütün bu özellikler, Artvin'le ilgili yazılmış olan o dönem kaynaklarında geçen bilgilerle karşılıklı olarak değerlendirilerek ele alınmıştır.

Yazar, makalesinde 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Artvin'den Osmanlı'ya göç eden *Muhammediler* olarak adlandırdığı Türkler ve Müslüman Gürcülerden boşalan evlerle, mal ve mülklerin Ermeniler tarafından gasp edildiğini açık bir şekilde dile getirmiştir. Yine notlardaki bilgilerden, epey Türk ahalinin Artvin'den göçe zorlandığı anlaşılmaktadır. Rus yönetimindeki Artvin'de gerçekteşen göç olaylarını, o dönemin Osmanlı arşiv belgeleri de açık bir şekilde teyit etmektedir.

Yazarın makalesindeki, Osmanlı ve genel olarak Türklere karşı tutumu ele alındığında, Rusya yönetimini kabullenip Artvin'de kalan Türkler hakkında iyi niyetli olduğu anlaşılmaktadır. O, Türklerin çevik, cesaretli, verdikleri sözü tutan ve çalışkan olduklarını açıkça belirterek, Rus himayesinde sadece vergisini ödeyip, sorun çıkartmadan kendi dininde rahat yaşadıklarını kaydetmektedir. Bütün bunları dikkate alarak, onun bazı Batılı yazarlar gibi, Türklere karşı *nefret dolu olduğu halde saygı duyma* rolünü oynamadığı, aksine olumlu yönde gerçekteçi ve samimi olduğu söylenebilir.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Sonuç olarak, Rus yönetimindeki Artvin hakkında bilgi edinmek için K. Maçavariani'nin gezi notları olarak kaleme aldığı makalesi, araştırmacılar tarafından değerli bir kaynak olarak kullanılabilir.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Kaynakça

1) Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), nr. 3823-286695.
BOA, Dâhiliye İdare (DH.İD.), nr. 97-13.
BOA, Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), nr. 1348-82; nr. 1370-9; nr. 1503-33.
BOA, Dâhiliye Muamelat (DH.TMIK.M.), nr.16-3; nr.181-41.
BOA, Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), nr. 135-90; nr. 332-34.
BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), nr. 63-25.
BOA, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM.), nr. 57-41.
BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.), nr. 56-53.
BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.} MKT.MHM.), nr. 548-36.
BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y..EE.), nr. 44-129; nr. 134-36.

2) Diğer Kaynaklar

Akyüz Orat, J., Oran Arslan, N. ve Tanrıverdi, M. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas göçleri (1828-1943)*. Kars: Eser Ofset ve Matbaacılık.

Atalay A. (2017). XIX. yüzyılın sonlarında Elviye-i Selâse'de karayolu yapım faaliyetleri. *KSBD*, 9(2), 1-24.

Atalay, A. (2020). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Artvin Vilayeti'nin siyasi, sosyal ve ekonomik durumu. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6(10), (Millî Mücadele'den Milli Egemenliğe Karadeniz Özel Sayısı), 311-329.

Badem, C. (2010). *Çarlık Rusyası yönetiminde Kars Vilayeti*. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık.

Badem, C. (2018). *Çarlık yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Белова, Л. И. ve Нармания, А. М. “Эстетика Визуального В Творчестве С. М. Прокудина-Горского”, 193-197

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

<https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/30150/viscom2014-193-197.pdf?sequence=-1> (04.07.2022).

Булатов, Б. Б. ve Исмаилова, А. М. (2017). Влияние иностранных инвестиций на экономику Южного Кавказа на рубеже XIX-XX вв. *Кавказология*, (4), 134-144.

Demirel, M. (2009). Artvin ve Batum göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (40), 317-340.

Paşaoğlu, D. (2013). Muhacir Komisyonu Maruzatı'na göre (1877-78) 93 Harbi sonrası muhacir iskânı. *History Studies a Tribute to Prof. Dr. Halil İnalçık*, 5(2), 347-386.

Фон-Гребнер, А.В. (1896). *Торговые Дороги Закавказья*. С.-Петербург: Типография Исихора Гольдберткан., д. (94).

Garanina, S., Prokudin-Gorsky, S. M. 7-26 https://www.lesjeunesrussisants.fr/histoire/documents/BIOGRAPHIE_PR ODOUKINE-GORSKY.pdf, 04.07.2022.

Kocabaş, S. (1989). *Kuzeyden gelen tehdit, tarihte Türk-Rus mücadelesi*. İstanbul: Vatan Yayınları.

Kocaman, S. (2014). Kars İli'nin idari coğrafya analizi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (29), 271-292.

Колыванова, В. В. (2015). *Цветная империя, Прокудин-Горский*. Москва: «РИПОЛ классик».

Komisyon. (2007). Евангелие. *Большая Российская Энциклопедия*, IX, 504.

Komisyon. (1892). Георгий Александрович. *Энциклопедический словарь*, VIII, 420.

Küçükyıldız, N. (2019). Artvin ve çevresinin yer adları üzerine bir değerlendirme. N. Yavuz (Ed.), *Artvin Tarihi Araştırmaları-I* içinde (ss. 1-16). İstanbul: Kriter Yayınları.

Мачавариани, К. (1897). Городъ Артвинъ, Кутаисской губернии. Путевые очерки. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, XXII, 1-53.

Мачавариани, К. Д. (1909). *Очерки и Разказы (Из наблюдений из разных годов)*. Батумь: Типография Д. Л. Карел.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Наумова, Е. (2019). Творчество С. М. Прокудина-Горского как отражение образа дореволюционной России. *Альманах "ЭТНОДИАЛОГИ"*, (57), 120-135.

Nüsretoğlu, T. (2021). Rotşidler ve Bakü petrolü. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VIII(3), 1018-1033.

Правительственный вестник. (1899). №142, (15 июля), 1.

Шавров, Н.Н. (1909). "Поездка в Артвин", Из.№ 3 журнала «Естествознание и География» за 1909 г. Москва: Типография Императорского Московского Университета, 1-9.

Tuncel, M. (2007). Artvin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIII, 420-422.

Turan, R. (2019). *Çarlık Rusyası döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.

Türker, Ö. (2014). Kuzey Kafkasya'daki Rus işgaline dair Rusça kaynaklar üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(55), 183-218.

Uçarol, R. (1995). *Siyasi tarih (1789-1994)*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Yapıcı, H. (2012). 93 Harbi sonrasında yaşanan göçler ve neticeleri. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I, 181-189.

Yücetürk, Z. (2020). 93 Harbi ve sonrasında Artvin. *Karadeniz Araştırmaları*, XVII, 73-95.

3) İnternet Kaynakları

http://apsnyteka.org/350-machavariani_k_sem_dnei_v_gorach_abkhazii.html, erişim: 28.03.2022.

<http://www.wdl.org/ru/item/5463/#q=artvin+province&qla=en>, erişim: 03.11.2015.

<http://www.wdl.org/ru/item/5464/#q=artvin+province&qla=en>, erişim: 03.11.2015.

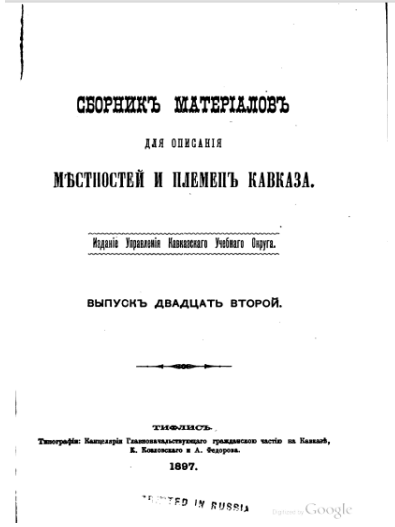
<http://www.wdl.org/ru/item/5465/#q=artvin+province&qla=en>, erişim: 03.11.2015.

<http://www.wdl.org/ru/item/5466/#q=artvin+province&qla=en>, erişim: 03.11.2015.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

<https://www.loc.gov/pictures/resource/prokc.21599/>, erişim: 22.08.2022.

Ekler

Resim 1: Toplunun yüz kapağı (1926?)

Fotoğraf 1: K. D. Maçavariani (1857-1926?)

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Fotoğraf 2: N. N. Şavrov'un makalesinde yer alan Artvin'in siyah-beyaz fotoğrafı (1909).

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Fotoğraf 3: Artvin'in genel görünümü (1912). Foto. Prokudin-Gopskiy.
<http://www.wdl.org/ru/item/5463/#q=artvin+province&q1a=en> (03.11.2015).

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

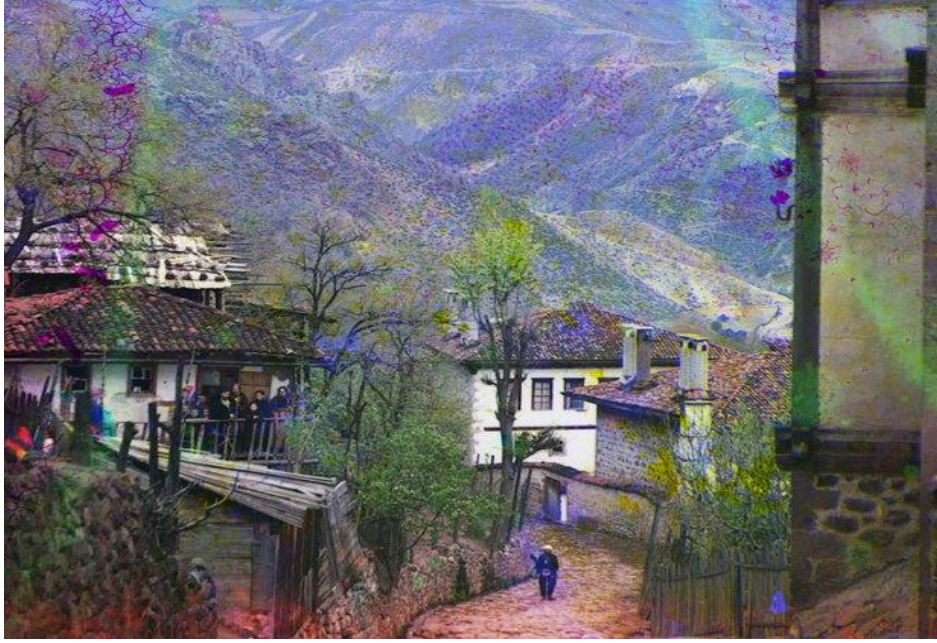
Fotoğraf 4: Artvin evleri (1912). Foto. Prokudin-Gopskiy.
<https://www.loc.gov/pictures/resource/prokc.21599/>, erişim: 22.08.2022.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

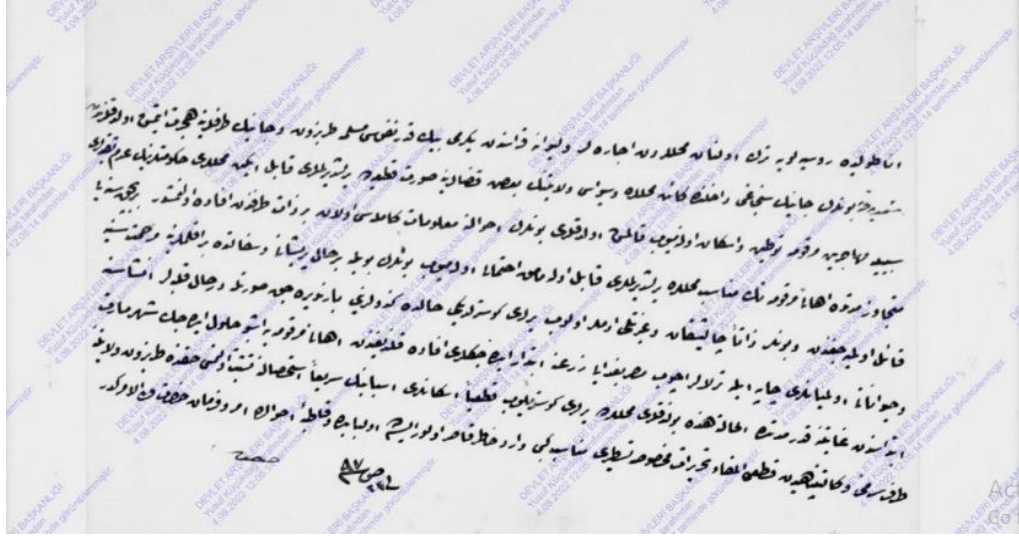
Fotoğraf 5: Artomol Camii Hocası, kız öğrencileriyle (1912). Foto. Prokudin-Gopskiy. <http://www.wdl.org/ru/item/5466/#q=artvin+province&qla=en>, erişim: 03.11.2015.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Fotoğraf 6: Artvin'de Georgiyevski Sokağı (1912). Foto. Prokudin-Gopskiy. <http://www.wdl.org/ru/item/5464/#q=artvin+province&q1a=en>, erişim: 03.11.2015.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Belge 1. BOA,Y..EE..., nr. 44-129.

Transkripsiyonu:

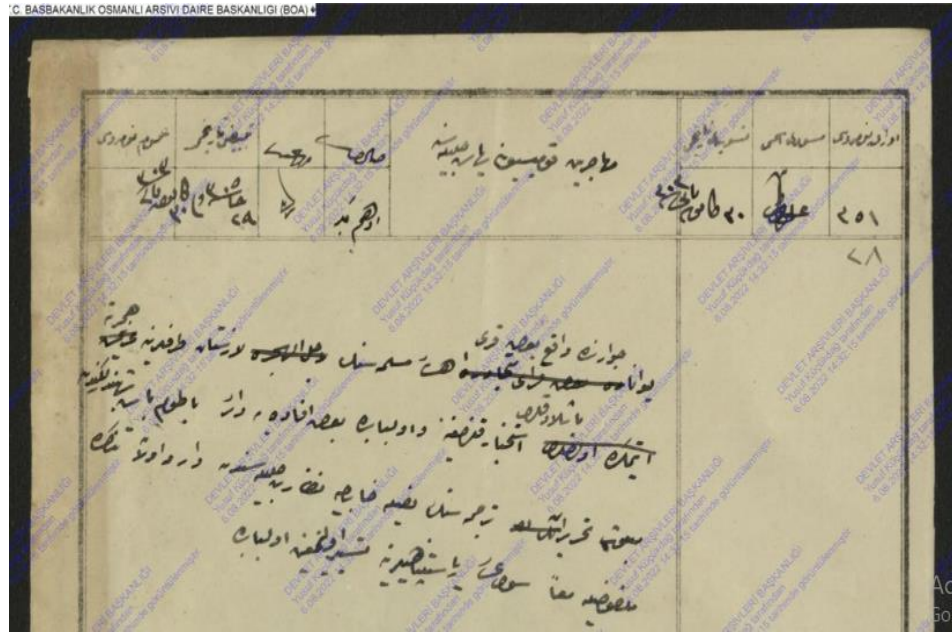
Anadolu'da Rusyaluya terk olunan mahallerden Acâralar ve Livâne kurrasından yiğirmi bin kadar nüfûs-ı Müslime Trabzon ve Cânîk taraflarına hicret itmiş olduklarından şimdiye kadar bunların Cânîk Sancâğı râhında kâin mahâlde ve Sivas vilâyetinin bazı kazalarına sûret-i kat'îyye yerleştirilmeleri kâbil iken mahâlleri hükûmetlerinin adem-i takdirleri sebebiyle muhâcirin-i merkûm-ı tavnin ve iskân olunmayub kalmış oldukları bunların ahvâline ma'lumât-ı kâmile olan bir zat tarafından ifâde olunmamışdır. Bir buçuk sene-yi mütecâviz müddetde ahâli-yi merkûmenin münasib mahâllere yerleştirilmeleri kâbil olamamak ihtimâl olamayub bunların böyle bir hâl-i perîşânî ve sefalette bırakılmamalarına merhamet-i Seniyye kâ'il olamayacağından ve bunlar zâten çalışkan ve gayretli adamlar olub yerleri gösterildiği hâlde kendilerini barındıracak sûretle derhal kulübeler inşâ'sına ve hayvânâtı olmayanları çapa ile tarlalar açub mısır buğdayı zıraate ibtidâr idecekleri ifâde kılındığından ahâli-yi merkûmeye işbu hülûl idecek şeh-i Mart ibtidâsından gayetine kadar müddetde el-hâlet-ü hâzihi bulundukları mahâlde yerleri gösterilüb katî'yyen iskânları esbâbının serî'an istîhsâline

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

teşebbüs olunması hakkında Trabzon vilâyetine taraf-ı sâmi-yi vekâlet-penâhiden kat'î imzâ' ve tahrirât-ı mahsusa tastîr-i münasib gibi vârid-i hatr-ı kasır olur ise ol bâbda ve kât'en ahvâlde emr-ü fermân hazreti-veliyü'l-emrindir.

Saffet

Fi 23 Safer 1297/5 Şubat 1880

Belge 2. BOA, HD. MKT. nr. 1485-8.

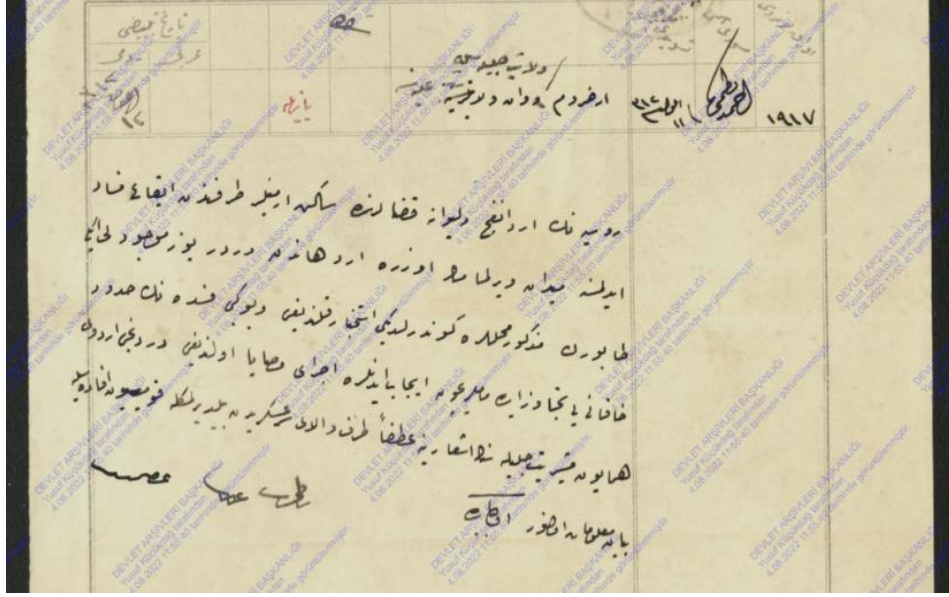
Transkripsiyonu:

Muhâcirîn Komisyonu Riyâset-i Celîlisine

29 Cemazeyilevvel 1305/12 Şubat 1888

Livâne civarında vaki' bazı kurra ahali-yi Müslimesinin Lâzistân taraflarına hicrete başladıkları istihbâr kılındığına ve ol bâbda bazı ifâdeye vârid Bâtûm Başşehbenderliği'nden meb'ûs tâhrirat-ı tercemesinin leffiyile Hâriciye Nezâret-i Celîlesinden vârid olan tezkire melfûfuyla maan sevki riyâset-penâhiligine tesyîr olunmağın ol bâbda.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Belge 3. BOA, DH.TMIK.M.. nr.16-3.

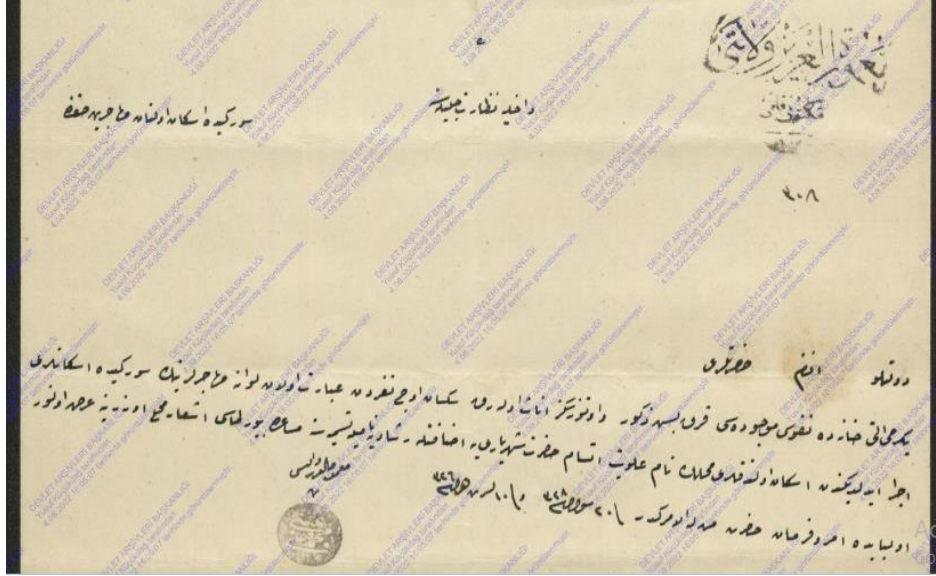
Transkripsiyonu:

Erzurum Vilâyet-i Celîlesiyle ve Vân Vilâyet-i 'Aliyesine

16 Rabiulahir 1314/24 Eylül 1896

Rusya'nın Ardanuç ve Livâne kazâlarında sâkin Ermeniler tarafından îka'-
ı fesâd idilmesine meydân verilmemek üzere Ardahân'dan dörder yüz
mevcudlu iki tâbûrun mezkûr mahâlle gönderildiği istihbâr kılındığı ve bu
gibi fesedenin hudûd-i Hâkâniye tecâvüz idememeleri içün icâb idenlere
icrây-ı vesâyâ olunduğu Dördüncü Ordu-yu Humâyûn Mûşiryet-i
Celîlesi'nin iş'ârına 'atfen taraf-ı valây-ı seraskeriden bildirilmekle
Komisyon ifâdesiyle beyân-ı malumât olunur. Ol bâbda.

Dedeyev, B. ve Balayev, X. (2023). K. Maçavariani'nin gezi notlarına göre XIX. yüzyılın sonlarında Rus yönetimindeki Artvin. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.54557/karataysad.1262658>

Belge 4. DH.ID.. nr. 97-13.

Transkripsiyonu:

Dâhiliye Nezâret-i Celîlisine

Siverek'de iskân olunan muhâcirin hakkında

Devletlu Efendim Hazretleri

Yiğirmi altı hânede nüfûs-ı mevcûdesi kırk beş zükûr (erkek) ve otuz sekiz inâs (kadın) olarak seksen üç neferden ibâret olan Livane muhâcirlerinin Siverek'de iskânları icrâ idildiğinden iskân olundukları mahâllin nâm-ı 'ulviyeti i'ttisâm Hazret-i Şehriyâriye izâfetle Reşâdiye nâmıyla tesmiyesine müsâade buyrulması iş'âr-ı mahalli üzerine arz olunur. Ol bâbda emr-u fermân hazret-i men-leü'l-emrindir. Fi 20 Şevval 1328/25 Ekim 1910.

